

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

EDUCATION AND TRAINING

*Байгазиев Советбек Орозканович,
филология илимдеринин доктору, профессор,
башкы илимий кызматкер,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Мансапова Гулира Мансаповна,
ага илимий кызматкер,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**КЫРГЫЗ АГАРТУУСУНУН БАШАТЫ: УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫ
ОКУТКАН НУРМОЛДО НАРКУЛ УУЛУ**

*Байгазиев Советбек Орозканович,
доктор филологических наук, профессор,
главный научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Мансапова Гулира Мансаповна,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**НАЧАЛО КЫРГЫЗСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ: ОБУЧЕНИЕ НУРМОЛДО НАРКУЛ
УУЛУ, ОСНОВАННЫЕ НА НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЯХ**

*Baigaziev Sovetbek Orozkanovich,
Doctor of Philological Sciences, professor,
Chief Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Mansapova Gulira Mansapovna,
Senior Research Fellow,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**THE BEGINNING OF KYRGYZ EDUCATION: NURMOLDO NARKUL
UULU'S TRAINING BASED ON NATIONAL VALUES**

Аннотация: Аталган макалада авторлор, жазгыч-акын, агартуучу-педагог Наркул уулу Нурмолдонун басып өткөн узине, айткан айтымдарына, нуска сөздөрүнө, балдарды окутууда улуттук баалуулуктарга негизделген педагогиканын тажрыйбасына, салт-санаага, үрп-адаттын демилгесине басым жасашкан. Ошондой эле макаладан Нурмолдонун чыгармалары аркылуу балдарга таалим-тарбия берүүгө, окутууда турмушка үйрөтүүгө өзгөчө маани берип, илимий түрдө баяндашат. Макалада кыргыз агартуучулар арасында окуучуларын турмушка даярдоо менен башкалардан өзгөчөлөнө алган, бир нече тил билген, педагог-философ, нарк-насилди туу туткан адам экендиги толугу менен чагылдырылат.

Аннотация: В статье авторы излагают педагогические опыты одного из первых просветителей Нурмолдо Наркул уулу, основанные на освоение национальных традиционных ценностей в процессе обучения. Акын-писменник Нурмолдо в этом плане проложил первые шаги на ниве просвещения. В статье показано, как использовал Нурмолдо свои дидактические произведения, назидания-поучения во время урока с целью подготовки детей к жизни. Таким образом, первые начинания поэта-моралиста и просветителя-философа, обучавшего детей основам традиционных ценностей народа, изложены авторами интересно и доказательно.

Annotation: In the article, the authors scientifically present the pedagogical experiences of one of the first educators Nurmoldo Narkul uulu, based on the development of national traditional values in the learning process. The article shows how Nurmoldo used his didactic works, teachings during the lesson in order to prepare children for life. Thus, the first undertakings of the poet-moralist and educator-philosopher, who taught children the basics of the traditional values of the people, are presented by the authors in an interesting and convincing manner.

Түйүндүү сөздөр: Наркул уулу Нурмолдо, «Нускоолор», жазгыч акын, агартуучу, педагог-философ, инсан, улуттук баалуулук, тарбиячы, окуучу, мектеп, окутуу, тарых, таалим-тарбия.

Ключевые слова: Наркул уулу Нурмолдо, «Наставления», писатель-поэт, просветитель, педагог-философ, личность, национальные ценности, воспитатель, ученик, школа, учение, история, образование.

Key words: Narkul uulu Nurmoldo, «Instructions», writer-poet, educator, teacher-philosopher, personality, national values, educator, student, school, teaching, history, education.

Киришүү: Биз бүгүнкү күнгө чейин кыргыз агартуусунун башталашынын негизинен ХХ кылымдын баш жактарындагы мезгил менен байланыштырып келдик. Агартууну баштаган тунгучтардын, алгачкылардын атын атаганда, адат катары биринчи иретте Ишеналы Арабаевдин жана Касым Тыныстановдун ысымдарын атайбыз. Бирок педагогикадагы соңку изилдөөлөр жана тарыхый фактылар кыргыз агартуусунун тарыхы И. Арабаев менен К.Тыныстановдон алда канча мурда эле башталганын айгинелейт. Буга 1838-жылы Алабукада жарык дүйнөгө келген атактуу акын Нурмолдо Наркул уулунун XIX кылымдагы жана ХХ кылымдын башындагы агартуучулук-педагогикалык ишмердиги күбө.

Элдик педагогикага басым жасоо менен өзүнүн чыгармаларында педагогикалык даанышман ойлорду, таалим-тарбияны таамай ачып берген акын Нурмолдо Наркул уулу көрөгөч-көсөм, көп кырдуу таланттын ээси, XIX жана ХХ кылымдагы агартуучу педагог, бир нече тил билген, окуткан окуучуларын турмушка даярдаганы менен өзгөчөлөгөн педагог-философ адам болгон. Нурмолдо замандын ачыкчын таба турган инсан катары өз элинин дөөлөттөрүн, асыл-нарктарын, тарыхын чыгармаларында чагылдырып келгени көрүнүп турат.

Изилдөөнүн максаты: Нурмолдо Наркул уулунун чыгармаларындагы улуттук руханий-адептик баалуулуктарды изилдеп үйрөнүүнүн жана таалим-тарбиянын булагы

катары сыпаттоо жана адептик идеяларынын мазмундук-тематикалык багыттарын айкындоо жана анализдөө.

Изилдөө методу. Нурмолдо Наркул уулунун өмүрү чыгармаларына байланыштуу тексттерди окуп-үйрөнүү, талдоо, «себеп-натыйжа» байланыштарын иликтөө, чыгармалардын жүрүшүндө түзүлгөн жагдайларды бири-бирине салыштыруу, конкреттештирүү жана башка ыкма-методдор илимий макаланын негизги жыйынтыктарын чыгарууну өбөлгөлөдү.

Негизги мазмуну. Окутуунун, тарбиялоонун мазмунун аныктоодо элдик фольклорго маани берип, өзүнүн чыгармачылыгы менен ишке кириши Нурмолдонун педагогикалык даанышмандыгы жана көрөгөчтүгү өз элинин дөөлөттөрүн, нарктарын, тарыхын билиши педагогикалык иш-аракетинде айдан ачык көрүнүп турат. Нурмолдо чыгармаларында балдарды улуттук мурастардын духунда тарбиялоого басым жасаган. Бул туурасында Улуу агартуучу Нурмолдо Наркул уулунун педагогикалык идеялары жана мечит-мектептеги окуу-тарбия иштериндеги улуттук кыртышыбыздагы орчундуу тарыхый мурас, дидактикалык, методикалык сабак катары бүгүнкү ала-тоолук педагогдор тарабынан бааланууга жана үйрөнүүгө тийиш деп ойлойбуз. Нурмолдонун окуу тарбия ишмердигинде көрсөткөндөй, бүгүнкү педагогиканын принциптеринин башталмалары жана про образы жатат.

Нурмолдонун «Нускоолору» деген ат менен берилген кыска ыр саптарынан турган ырларында турмуштук тажрыйбалардан жазылган кыска насааттар аркылуу элдерге, жаштарга, таалим-тарбия берүү жаатында жазып калтырганын көрсөк болот. Акындын бул ыр саптарында философиялык терең маани камтылгандыгы айдан ачык. Мисалга алсак, акындын чыгармалары аркылуу окуучуларга таалим-тарбия ишин жүргүзүүдө «Өткөн тарыхын тапанча менен атканды, келечек замбирек менен атат. Өткөн муундагыларды орунсуз сынга албоо – билимдүүлүктүн белгиси. Тарыхтан сабак алуу. Тарыхты танганың, тамырсыз калганың» деп айтканын эстен чыгарбоо зарыл.

Ал эми Кыргыз Илимдер Академиясынын академиги А. Эркебаев: «Кыргыз педагогикасына өзгөчө салым кошуп, улуттук мурастарыбызды – эне тилди, Манасты, кыргыз эл адабиятын биринчи жолу мечит мектепке киргизген» – деп жазат [1, 136-б.].

Жазгыч акын Нурмолдо кезегинде бүткүл Түркстанга атагы чыккан, билимдүүлүгү жагынан алдына киши салбаган, акындыгы жагынан аргымактай чуркаган, ар түркүн жөндөмгө эгедер феноменалдуу инсан болгон. Анын сокурлардын көзүн айыктырып, жарык дүйнөнү көргөзгөн, дүлөйдүн кулагын ачкан, шал болгондорду бутуна тургузган бөтөнчө дарыгерлик, табыпчылык таланты, болочокто боло турган окуяларды алдын ала айткан олуялык касиети да болгон экен. Нурмолдонун барбаган жери көрбөгөн эли калган эмес. Орто Азияны түрө кыдырган, Кыргызстандын түштүгү менен түндүгүн сыдырган, чыгышы Үрүмчү менен Кашкардан, батышы Казанга чейин саякаттаган, а түгүл Индиянын Кашмиринде 5 жыл жашап өнөр-билим үйрөнгөн, андан ары Мекке менен Мединага чейин жеткен, бир нече тил сүйлөй да, төгүп ырдай да билген, билбегенди билип, көрбөгөндү көрүп көсөм болгон, дүйнө таанымы кең, философ инсан болгон. Анын ысымын учурунда чет өлкөдө көптөгөн адамдар билген.

Атактуу акын Жеңижок өз кезегинде Нурмолдонун мектебинде окугандыгы белгилүү. «Карматып калем оң колго, жетелеп илим жолуна, жетектеген Нурмолдо», деп мугалимдин эмгегин жогору баалаган. Жеңижок кийин акын болгон кезинде устаты менен алгач учурашып жатып, Нурмолдонун мударим-мугалим катары окутуу, үйрөтүү ыкмаларынын, усулдук чеберчилигинин да бөтөнчө экенин: «Кыйын болсо устаты, кызыйт ырчы чыкмасы, үйрөтөр оңго жетелеп, чыйралтаар чыгаан ыкмасы», деп баса белгилеген [2, 19-б.].

Окуучулары менен шакирттери Нурмолдонун «Ким табаган?» деп аталган кызыктуу сабагы болгондугун эскертишет: «Охо-ой! Нукем окутканда ушунчалык кызыктыраар эле, андай мугалим алигиче көрө элекмин.

Табышмак таптырчу. ...*Сабакты айттырат, жаздырат, тамганы эсептеттирет, арасында табышмак айттырат, жообун таптырат*» (Токмолдо). Окуучуларынын эскерүүлөрү Молдо Кыргыз медресесинде мударим болуп иштеп жүргөн кезинде Нурмолдонун методикалык жактан кыйла такшалгандыгын, педагогдук өнөрү бир топ эле жогору болгондугун, мектептеги балдарга эмнени окутуш керектиги тууралуу гана эмес, эң оболу кандайча окутуш кажеттиги жөнүндө да көп ойлонуп, көп толгонгонун айгинелеп турат. Сабактын уюштурулушунун, жүрүшүнүн кызыктуулугу, балдарды окуткан усулдук ийкемдүүлүк маселеси ар дайым мугалимдин көңүл борборунда турган. Окутууну табышмак формасында өткөн. Ар бир сабагы табышмак айтышууга, табышмактарга жооп издөөгө арналып, окуу табышмак формасында болгон.

Нурмолдонун мечит-мектебинде биринчи мертебе кыргыз тилинин туусу желбиреген. Биринчи жолу бул жерде кыргыз тилинде сабак өтүлгөн. Мечиттин классында кыргыздын ырлары, дастандары, санжыралары, кошоктору, обондору жаңырган, балдар араб графикасында кыргыздын поэтикалык тексттерин үн кубултуп көркөм окушуп, ырларды жатка айтышкан. Окуучусу Назарматтын айтымында, – Нурмолдонун нускоолор дегени болор эле, эч түгөнбөчү. Уландарга «Жарамазан», «Шырылдаң», «Опмайда», «Сугат», «Орок салуу» деген мээнет ырларын, ал эми кыздарга «Акыйнек», «Бекбекей», «Тон бычыш» деген ырларды үйрөтчү. Мына ушулар сыяктууларды жаздырчу, үн чыгарып окутчу, жатка айттырчу. Нуракемен биз ушундай билим алганбыз – деп эскерет [2, 30-б.].

Учурда айрым кыргыз мектептеринде ушу күнгө чейин окуучуларга жалаң теорияны жаттатып окутуп келе жатабыз. Биздин балдардын он бир жыл бою көбүнчө аныктамаларды, эрежелерди, теорияларды, ар кандай цифраларды, категорияларды, факты маалыматтарды берүүдөн башы чыкпай келет. Алардын билими көп учурда абстрактуу мүнөздө. Биздин бүгүнкү мектеп балдарды турмушка даярдабайт. Ал эми Нурмолдо Наркул уулу окуучуларды тур-

мушка даярдап билим берген. Ал жаш муундарга практикалык турмушта кереги тие турган таалим-тарбия, билим берген. Мисалга алсак, Асан чакырып ат коюш айтымы, салбилек айтымы, сүмөлөк айтымы, нооруз айтымы, ай жаңыргандагы айтым, мал соёрдогу айтым, өткүн жаагандагы айтым, жылан чаккандагы айтым ж.б. үйрөткөн. Бүгүнкү күнгө чейин аты аталган эмгек, салт, үрп-адат ырлары Нурмолдо жашаган доордо кыргыз элинин күндөлүк тиричилигинде реалдуу түрдө колдонулуп, коомдо белгилүү бир рухий-социалдык функцияны аткарып турган дөөлөттөр болгон. Ал эми Нурмолдонун агрономия багытындагы «Айнаме» аттуу сабагы тууралуу окуучусу Назармат мындай дейт: «Айнамени үйрөтчү, эгинди кайсы убакта себерин билдирчү. «Айнаме» дегени ата-бабанын агрономиясы болчу» – деп эскерет. Нурмолдо «Айнаме» сабагында дан өсүмдүктөрүн, жашылча, жер-жемишти качан, кантип себүү тууралуу үйрөткөн. Дан өсүмдүктөрү береке-байлыктын негизи экендигин түшүндүрүп, үрөн себүү, сугат боюнча элдик тажрыйбага негизделген практикалык рекомендациялар берилип, дыйканчылыктын маданияты үйрөтүлгөн. Бул сабак көчмөн эл үчүн абдан чоң мааниге ээ болгон. Нурмолдо окутуу процессинде балдарды реалдуу турмушка даярдаган жана мечиттеги сабакты диний схолостика менен догматикадан жандуу турмушту көздөй бурган.

Агартуучу педагогдун дагы бир артыкчылыгы, балдарды тарбиялоодо ачууга алдырып, башка мударистерге окшоп, уруп-сабап, токмоктобостон, балдарды чапмак турсун, орой сүйлөмөк турсун, аларга өйдө карап, үнүн көтөрбөгөндүгүндө болгон. Ал коркутууга эмес, шакирттердин уят-абийрине, өз алдынча акыл-эстүүлүгүн козгоп, ойготууга басым жасаган. «Жаманга айтылган сөз кулагынын сыртында, жакшыга айтылган сөз, жүрөгүнүн бурчунда», деп акырын кыйытып айтып, тарбия берген.

Окуучу Токмолдо устаты тууралуу мындай деп эскерет. *«Жооп кайтара албай калсак, унчукпай тим койчу. Ушунун өзү башка чапкандай тиер эле, беттен алчу, такыбачу, урушпачу. Ушинткен сайын биз*

окууга кызыгабыз». Көрсө, окуучулары мугалимин сыйлаганынан улам жакшы окууга аракеттенишчү тура.

Нурмолдонун мына ушундай башкаларга окшобогон педагогикалык жүрүм-туруму, балдарды өз жайына эркин койгон кенендиги, инсандык маданияты үчүн шакирттери аны терең урматтаган.

Окуу-тарбия процессиндеги Нурмолдонун жанагындай шакирттерге зордук кылбаган, кагып-силкпеген, адамгерчиликтүү, гумандуу мамилеси жана педагогикалык сыпаа, сабырдуу жүрүм-туруму бир жагынан мына ушу жогоркудай философиялык ички инсандык позициядан агып чыккан дешке негиз бар.

Инсан аралык мамилелер чөйрөсүн чыңдоодо да таш ыргытсаң, «Аш берсең – аш аласың», «Бөлтүрүгүн уурдасаң, бөрү да өч алат», «Бирөөгө жамандык салганың – өзүңдүн бутуң чалганың», «Ышкырышса – ынтымак качат, ызатташса көңүлдү ачат», «Өрдөк жеген каз байлайт», деп Нурмолдо өзүнүн нускоолорунда корутундулайт. Тирешкенден баарлашкан артык. Баарлашуу азыркыча айтканда, диалог – мынакей эң керектүү инструмент.

«Бүгүнкү эл аралык турмуш диалогдун, эл аралык толеранттуулуктун, консенсустун, акыл-эстүү компромисстин, кызматташтыктын, «товарга товар берген» (Нурмолдо) алгоолошуулардын жана тилектештиктин ийкемдүү дипломатиясына муктаж болуп отурат» – деп, эми ага кандай жолдор аркылуу баруу керектигин, эмнени эш тутуу керектигин, эмнеге таянуу керектигин да айтып берет [3, 80].

Окуу-тарбия процессинде Нурмолдонун шакирттерине зордук кылбаган, кагып-силкпеген, адамгерчиликтүү, гумандуу мамилеси жана педагогикалык сыпаа, сабырдуу жүрүм-туруму шакирттеринин, элинин эсинде калды. «Нурмолдонун нускоолорунда» берилген нуска сөздөр бүгүнкү күнгө чейин күчүн жоготпой колдонулуп келе жатат. Нускоолор абдан кызыктуу жазылган. Таанышып көргөндө, нускоолор элдик тажрыйбалардан келип чыккан нуска сөздөрдөн, накыл кептерден, даанышман афоризмдерден, учкул сөздөрдөн, адеп-ахлак насаатта-

рынан, философиялык кыска жана нуска ойломдордон турган материалдын топтомдору. Бүгүнкү күндө балдарга жөнөкөй жүрүм-турум эреже-этикеттеринен тартып, адамдык адеп-ахлактык бийик нормалрына чейинки асыл дөөлөттөр, даанышман акыл-кеңештер, ой берметтери нускаланган.

Мисалга алсак:

Жериңди сатканың

Элинди сатканың.

Келечегинди атканың.

Бирөөгө жамандык салганың –

Өзүңдү бутуңан чалганың.

Бакыт чыгаандардыкы:

Бир жеңден кол,

Бир жакадан баш чыгаргандыкы.

Адамгерчиликтен чектелгениң,

Элден ажырап жектелгениң.

ж.б. ушул сыяктуу Нурмолдонун нускоолору бүгүнкү күнгө чейин таалим-тарбия берүүдө колдонулуп келет. «Нускоолордун» ичине кирген «Айтымдардан» мисал келтирсек, үрөн сээп жаткан учурда кандай ниет-тилекти айтыш керектиги окуучуга үйрөтүлгөн.

Мына септим уучтап:

жылуу жерден конуш тап.

Бу – жетим – жесирге,

мунусу – карып мискинге,

бу – ач – арыкка,

мунусу – алсыз карыпка.

Булары – курт-кумурскага,

Мунусу – сурамчыга,

а бул – тилемчиге.

Булары – саламчыга.

калгандары

Сизге, бизге, мага.

Мына ушундай жүрүм-турум эрежелерине, адеп-ахлактын жогорку мыйзам-нормаларына, рухий жоомарттыка үндөгөн, үйрөткөн асыл нускалары, акыл уютмаларын, шакирттери эскергендей, Нурмолдо класста өзү айтып чечмелеп берип, балдарга кайра оозеки айттырып, жаттатып, жаздырып, үн чыгарып окутуп, өспүрүмдөрдү адам болуп жашоонун өнөрү жөнүндө эртелеп ойлонууга шыктандырган.

Жыйынтыктоо. Акын-агартуучунун философиялык логикасы балдарды окутууга, тарбия, билим берүүгө, эмгекке тарбиялоого басым жасаганын айта кетпесек болбос. «Замана деген ушундай, таптаганга жараша, түшүм берет кызылдай», «Тарбияңа жараша, уулуң болгой замана» деген накыл кептеринде бир гана билим бербестен, таалим-тарбияга да басым жасаганын билсек болот. Я.А. Коменский «Балдар баа жеткис байлык...» – деп жазат, – «ата-эне үчүн, балдар алтын менен күмүштөн, берметтерден жана асыл таштардан да кымбат жана сүйүктүү болуш керек ... », «... алтын жана күмүш – бул ишенимсиз жок болуп кетет, ал эми балдар – бул өлбөс мурас» – деп баса белгилеген [4, 145].

Бүгүнкү күндө окуучуларга дал ушундай «Нускоолорду» кайталап, турмуштук мисал менен сабак өтүү абдан маанилүү.

Академик Г.Н. Волковдун «Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз инсан болбойт, инсансыз улут болбойт» деген методологиялык көрсөтмөсү бүгүнкү кыргыз коомунун практикасы үчүн өтө маанилүү [5, 5].

Жалпылап айтканда, Нурмолдонун мечит-мектебиндеги окуу-тарбия процесси окуучу-шакирттердин сабаттуулугунун, билиминин өсүшүнө да, алардын инсанынын, маданиятынын, рухунун өсүшүнө да сүрөө болгондугу баамдалат. Нурмолдо Наркул уулунун окутуусу репродуктивдүү мүнөздө эле эмес, көп жагынан өнүктүрүүчү окутуунун жышаналарын алып жүргөн жемиштүү окутуу болуптур.

Бул жагдай болсо, педагогикалык теориядагы окутуу өнүгүнүн алдында жүрүш керек, окутуу өнүгүнү алдыга сүйрөп жүрүшү керек деген белгилүү концепцияны эске түшүрбөй койбойт. Албетте, Нурмолдо өз учурунда бүгүнкү өнүктүрүүчү окутуу деген педагогикалык принципти билбеген.

Бирок ал өзүнүн көнүмүштөн тыш жаңычыл окуу-тарбия ишмердиги менен ушул педагогикалык улуу принциптин духун алып жүргөн. Өнүктүрүүчү окутуунун теориясын биз аалымдарынын эмгектеринен окуп үйрөнөбүз. А бирок бул жаңычыл окутуунун алгачкы өнүмдөрү биздин Ала-Тоонун кыртышында да бир кезде баш багып өсүп, анан кийин мезгилдин катмарларында көмүлүп кала берген экен. Ал эми алгачкы үрөндү биздин кыртышка Нурмолдо Наркул уулу сээптир. Чынында эле, бул сыймыктанчу нерсе жана көңүл буруп, үйрөнө турган педагогикалык тарыхый табылга. Биздин өзүбүздүн кыртышта аз да болсо дидактикалык методикалык мурастар бар экендиги албетте кубандырат.

Адабияттар:

1. Алахан С. Унутулган адабият. 1-том. – Б., 2006. – 348 б.
2. Байгазиев С. Нурмолдо. XIX кылымдын тунгуч агартуучу – педагогу жана эне тилдин даанышман патриоту. – Б., 2005. – 51 б.
3. Казиева К. Советбек Байгазиевдин публицистикасындагы улуттук аң-сезим эркиндиги / Казиева К. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары [Текст]. – Бишкек, 2020. – № 3(52) – С. 76-81.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед.учеб. заведений. -2-е изд., испр. и доп. Издательский центр «Академия», 2000. – 176 б.
5. Алымбаева Б., Сабырова Э. Ата-энелердин сабаттуулугун жогорулатууда энелер мектебинин таасири / Алымбаева Б., Сабырова Э. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары [Текст]. – Бишкек, 2021. – № 1(53) – С. 143-148.